

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 05.10.2024
Kabul Tarihi : 30.04.2025

<https://doi.org/10.29029/busbed.1579593>

AHAMENİŞ/PERS YAZITLARINDAKİ BAZI DİNÎ TEMALARIN AVESTA İLE BENZEŞMESİ

Mahmut POLAT¹

ÖZ

Geniş coğrafyada egemenlik kuran Pers kökenli Ahamenişlerin dinî gelenekleriyle ilgili bilgiler ve veriler sınırlıdır. Kimi araştırmacılara göre Ahamenişlerin eski İran dinî geleneğine mensup oldukları, bazılarına göre de Zerdüşti oldukları varsayılır. Ahamenişlerin dinsel gelenekleri hakkında veri sunan temel İranî kaynakların başında Ahameniş/Pers yazıtları gelmektedir. Yazıtlarda dönemin dinî inanç ve gelenekleriyle ilgili çeşitli ifadeler, figürler, semboller yer almaktadır. Fakat Ahamenişlerin kutsal metinleri, duaları, ritüelleri, dinî kurumları, din anlayışları hakkında bilgiler ise bulunmamaktadır. Bu metinlerde geçen "Auramazda", "Anahata", "Mithra", "arta", "baga", "daiva", "drauga", "haoma" "magush" "yad" gibi dinî isim, kavram ve sözcükler Antik İran dinî geleneğinde ve Zerdüştilikte aynı şekilde bulunmaktadır. Bunların içeriği, işlevi, kullanım amacı Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta ile benzeşmektedir. Ahameniş kabartmalarındaki figürler, motifler, semboller de anlam ve işlev açısından Zerdüşti geleneğe örtüşmektedir. Güneş, ateş, boğa, fereveher vb. ortak dinî ve kültürel unsurlar bulunmaktadır. Ahamenişlerle ilgili tarih kaynaklarında verilen bilgiler de bunu teyit etmektedir. Yazıtlarda ve Avesta'da yer alan dinî kavramların ve sembollerin karşılaştırılması sonucunda Ahamenişlerin dinî geleneğiyle Zerdüştiliğin benzeştiği, zamanla iç içe geçtiği kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahameniş/Pers Yazıtları, Zerdüştilik, Avesta, Ahura Mazda, Anahita, Mithra, Baga

¹Dr., İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü, m-plt@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0362-767X>

Article Type : Research Article
Date Received : 05.10.2024
Date Accepted : 30.04.2025

<https://doi.org/10.29029/busbed.1579593>

SIMILARITY OF RELIGIOUS THEMES IN ACHAEMENID/PERSIAN INSCRIPTIONS WITH AVESTA

Mahmut POLAT¹,

ABSTRACT

Information and data about the religious traditions of the Achaemenids of Persian origin, who dominated a wide geography, are limited. According to some researchers, it is assumed that the Achaemenids belonged to the ancient Iranian religious tradition, and according to others, they are Zoroastrians. Achaemenid/Persian inscriptions are one of the main Iranian sources that provide data about the religious traditions of the Achaemenids. The inscriptions contain various expressions, figures and symbols related to the religious beliefs and traditions of the period. However, there is no information about the sacred texts, prayers, rituals, religious institutions and religious understanding of the Achaemenids. "Auramazda", "Anahata", "Mithra", "arta", "baga", "daiva", "drauga", "haoma" mentioned in these texts religious names, concepts and words such as "magush" and "yad" are found in the ancient Iranian religious tradition and Zoroastrianism alike. Their content, function and purpose are similar to Avesta, the holy book of Zoroastrianism. The figures, motifs and symbols in the Achaemenid reliefs also overlap with the Zoroastrian tradition in terms of meaning and function. Sun, fire, bull, fereveher etc. there are common religious and cultural elements. The information given in historical sources about the Achaemenids also confirms this. As a result of the comparison of religious concepts and symbols in the inscriptions and the Avesta, it seems highly probable that the religious tradition of the Achaemenids and Zoroastrianism were similar and intertwined over time.

Keywords: Achaemenid/Persian Inscriptions, Zoroastrianism, Avesta, Ahura Mazda, Anahita, Mithra, Baga

¹ Dr., Istanbul Directorate of National Education, m-plt@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0362-767X>

1. GİRİŞ

Haxâmanishiya/Ahamenişler (MÖ 558-MÖ 330) İran'da ortaya çıkan ve Anadolu, Kafkasya, Orta Asya, Kuzey Mısır ve Hindistan'a kadar geniş coğrafyaya hâkim olan imparatorluktur. Ahamenişlerin geleneksel İran dini olan Mazdaperest (Ahura Mazda tapınıcı) veya Zerdüşti oldukları hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Onların dönemiyle ilgili temel kaynaklardan biri kaya yazıtlarıdır. Antik dönemle ilgili çeşitli bilgiler içeren yazılı kayıtlar olduğu için oldukça değerlidir. Ahamenişler dönemiyle ilgili en önemli kültürel, tarihî ve dinî kayıtlardan biri Eski Farsça diliyle yazılmış Pers yazıtlarıdır. Bu yazıtlar Ahameniş şahlarının yaptıkları siyasi faaliyetleri kapsamaktadır. Yazıtlarda Ahmenişlerin ve diğer toplumların dinî yapısını, kültürünü yansıtan kavram, sözcük ve dinî anlayışlardan bazıları da yer almaktadır. Ahameniş kabartmalarında figürler, semboller de bulunmaktadır. Bunlar Zerdüşti gelenektekiler ile benzerdir.

Ahamenişlerin dili Eski Farsça, Zerdüşti geleneğin temel kaynağı olan Avesta kitabının dili ise Avestacadır. Aynı dil ailesinden olan bu dillerde ortak sözcüklerin bulunması doğaldır. Fakat dil farklılığına rağmen temel dinî kavramların oldukça benzer olması, aynı manalara gelmesi dikkat çekicidir. Bu durum dinî anlayış benzerliğini, aynı kültürden ve dinî gelenekten beslendiklerini göstermektedir.

Yazıtlardaki Ahameniş dönemi dinî kavramları Avesta metni ve Zerdüşti kaynaklarıyla karşılaştırmalı incelenecektir. Antik dönemle ilgili temel tarih kaynaklarına da başvurulacaktır. Ahameniş kabartmalarındaki sembollerle Zerdüşti sembolleri karşılaştırılacaktır. Bu sayede Ahamenişlerin dinî geleneğiyle Zerdüştilik arasında nasıl bir ilişkinin olduğunun anlaşılması hedeflenmektedir.

Çalışmamızda Old Persian/Eski Farsça yazıtların ana metni ile İngilizce ve Farsça çevirilerinden yararlanılacaktır. Karşılaştırma yaparken Avesta'nın Avestaca metnine ve muteber Farsça çevirilerine başvurulacaktır. Makale boyutunu aşmamak için Pers Yazıtları ve Avesta metniyle sınırlandırılacaktır. Gerekli durumlarda diğer kaynaklara da bakılacaktır. Konu bütünlüğünden ayrılmamak için yazıtlarda yer alan şahların kimliği, kişiliği ve siyasi faaliyetlerine değinilmeyecektir. Tespitlerimiz alan araştırmacılarının dikkatine sunulacaktır.

2. Ahamenişlerin Din Anlayışları

Ahamenişler (MÖ 558-MÖ 330) arasında hüküm sürmüş, geniş coğrafyalara egemen olmuş, çeşitli milletleri, kültürleri, inanç gruplarını, dinî gelenekleri içinde barındırmış Pers soylu imparatorluktur (Beyani, 1390 HŞ, s. 92-98), (Memiş, 2018, s. 92-98).

Şahların yaptığı çeşitli faaliyetler yazıtlarda yer almaktadır. Genelde Eski Farsça, Elamca ve Babilce dillerinde yazılmıştır (Muslu, 2019, s. 79-81). Yazıtlar o dönemin tarihini, kültürünü, bazı din anlayışlarını içermektedir. Eski Farsça dilinde olan yazıtlar eski İran dili, dini ve kültürü açısından önemli kaynaktır.

Ahamenişlerin diniyle ilgili yeteri veriler, metinler bulunmamaktadır. Araştırmacılara göre Ahamenişler genelde farklı dinlere, geleneklere, kültürlere müsamahalı davranmışlar. Onların tapınaklarının yapımında da maddi ve siyasi destekte bulunmuşlar (Gürkan, 2008, s. 24-25), (Memiş, 2018, s. 102-103). Ahameniş şahlarının siyasi nedenlerle diğer dinî geleneklere, başka tanrılara kurban sunumuna izin verdikleri, bazen savaş halindeki düşmanlarının tapınaklarını ise yakıp yıktıkları belirtilmektedir (Aiskhülos, 2015, s. 81), (Herodotos, 2019, s. 455, 595, 630, 665), (Ksenophon, 2019, s. 32).

Bazı Ahameniş şahlarının başka milletlerin tanrılarına da sunularda bulundukları, farklı dinlere, milletlere mensup olanları önemli görevlere atadıkları, insanları kendi dinlerini benimsemeye zorlamadıkları ifade edilmektedir (Memiş, 2018, s. 82-83, 90, 102). Bu durum Ahamenişlerde katı din anlayışı olmadığını göstermektedir.

Ahamenişler dönemine denk gelen tarihî kaynaklarda Perslerin diniyle ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Ahameniş ordusunda din adamı magların yer aldığı, dua, kehanet, kurban gibi ritüelleri yönettikleri, güneşe yönelip dua ettikleri, kurban sundukları ifade edilmektedir (Herodotos, 2019, s. 537, 556, 595), (Ksenophon, 2019, s. 121-123). Herodotos'un Perslerin dinî geleneğiyle ilgili bildirdiği puta tapınmama, gök tanrı inancı, tabiat unsurlarını kutsama, kirletmeme, kurban sunma, magların rolü, eğitim anlayışı vb. inanç ve adetler Zerdüşti geleneğe benzemektedir (Herodotos, 2019, s. 75-78; Alıcı, 2012, s. 11). Platon'un bir eserinde Zoroastros'un/Zerdüş'tün din öğretisinin Persler arasında çocuklara öğretildiği belirtilir (Platon, 2010, s. 66). Kaynaklarda Perslerin diniyle ilgili belirtilen özellikler Zerdüştilikte de bulunmaktadır.

Uzmanlara göre Ahamenişlerin dininin Mazdaperestlik veya Zerdüştilik olduğu yönünde iki görüş bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili veriler sınırlı olduğundan araştırmacılar farklı argümanlardan hareketle çıkarımda bulunmaktadırlar. Bazı uzmanlar Ahamenişlerin din anlayışının Zerdüştilik olmayıp eski İran geleneği olan Mazdaperestlik olduğu görüşündeler (Duchesne-Guillemine, 1393 HŞ, s. 24-27, 39-42). Mehrdad Bahar'a göre Ahamenişlerin dini ile Zerdüştilik arasında benzerlikler bulunmaktadır. Mazdaperest olan Ahamenişler zamanla Zerdüştiliği benimsemişler (Bahar, 1388 HŞ, s. 48-49). R. Charles Zeahner'in yorumuna göre Ahamenişlerden bazı şahlar Zerdüştiliğe yönelmişler (Zeahner, 1387 HŞ, s. 228-231). Dolayısıyla bu konudaki görüşlerin,

yorumların bazı açmazları bulunmaktadır. Bu nedenle konuyla ilgili temel tarihî ve dinî metinlerin dilsel, tematik ve karşılaştırmalı çalışmalarının yapılması gerektiği düşünülmektedir.

Zerdüştilik, Zerdüş'ten tarafından İran'da kurulan dindir. Bilimsel çevrelere göre ortaya çıkışı yaklaşık olarak M.Ö. 1000 yıllarına tarihlendirilir. (Akyar, 2022, s. 16; Sular, 2018, s. 12-13). Eski İran dinî geleneklerini içinde barındırması nedeniyle Zerdüştilik dinsel ve kültürel araştırmalarda oldukça önemlidir.

Zerdüştiliğin kutsal metni olan Avesta'da Zerdüş'te atfedilen şiirler, antik İran geleneği, dinî ve millî (İranî) açıdan önemli rolleri olan mitolojik ve tarihî şahsiyetler yer almaktadır. Zerdüş'ti geleneğe göre Perslerin sarayında Avesta'nın korunduğu, İskender istilası döneminde yakıldığı Pehlevice eserlerde anlatılır. Avesta'nın miladi 6. asra kadar birkaç kez derlemesinin yapıldığı belirtilmektedir. (Sular, 2018, s. 86-89; Yıldırım, 2008, s. 428-430). İran dinî gelenekleri, mitolojisi, tarihi, sosyal, kültürel ve edebi anlayışını içermesinden dolayı Avesta metni tarih, din, dil ve kültür araştırmalarında önemli bir kaynaktır.

Ahamenişlerin din anlayışlarının anlaşılması için yazıtlardaki Eski Farsça dinsel kavramların Avesta metniyle karşılaştırılmasının gerekli olduğunu düşünmekteyiz.

3. Yazıtlarda Tanrı

Ahamenişler dönemi din anlayışını yansıtan temel metinler yazıtlardır. Burada yer alan Eski Farsça dinsel ad ve kavramlar, dinî anlayışlar Avesta metninde ve Zerdüş'ti gelenekte de yer almaktadır. Yazıtlar ve Avesta metnini okumamızda fonetik ve teolojik açıdan oldukça benzer oldukları görülmüştür. Çalışmamız boyunca yazıtlardaki temel dinsel kavramlar Avesta'daki muadilleri ile karşılaştırılacak, gerekli gördüğümüz durumlarda metinler ana dillerinde verilecektir. Eski Farsça metinler, kısaltmalar aynen alıntılanacak, Avesta metni ise tarafımızca okunduğu biçimde yazılacaktır.

Pers yazıtlarında yüce Tanrı'nın adı Auramazda olarak yer alır. Zerdüştiliğin yüce Tanrı'sı Ahura Mazda ile aynıdır.

Ahura Mazda yazıtlarda evrenin yaratıcısı, egemen, güçlü, ulu, yüce Tanrı konumunda betimlenir (Avesta. org. "Old Persian Texts". DSt, D2e, DE, DPd, DNa, DSe, Dsf, Dsp, Dss, XPa, XPb, XPc, XPd, Xpf, Xph, XE, XV, A1Pa, A2He, A3Pa).

DNa (1-4) "baga vazraka Auramazdâ hya imâm bumâm adâ hya avam asmânâ adâ hya martiyam adâ hya shiyâtîm adâ martiyahyâ." Büyük tanrı Ahura Mazda yeri, göğü, insanı ve mutluluğu yarattı (Avesta. org. "Old Persian Texts". DNa, (1-4; Movlayi, 1387 HŞ, s. 97-99, (Razi, 1392 HŞ, s. 167-170).

Antik dönem İran tanrısı olan Ahura Mazda'nın yaratıcı yüce Tanrı oluşu Avesta'da ve Zerdüş'ti gelenekte yer almaktadır (Polat, 2019, s. 55-59).

Hürmüz/Bağın Yeşt/1 "Ahura mazda mainyo spenîšta datare gaetanân..." Ey en kutsal, ey âlemin yaratıcısı Ahura Mazda (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/173; Purdavud, 1347 HŞ, c. I/ 48-49).

Her iki gelenekte de Ahura Mazda yaratıcı, yüce Tanrı'dır.

Ahura Mazda yazıtlarda tanrıların en büyüğüdür. İnsanlara talih, mutluluk, neşe, bereket bahşeder (Avesta. org. "Old Persian Texts". AsH, DPd, DPe, DPh, Dsp, DH, XE, XV, A2Hc.).

DSP (1-3) "Auramazdâ vazraka hya mathishta bagânâm hauv Dârayavaum xshyam adâ haushaiy xshaçam frâbara tya naibam tya uratharam uvaspam umartiyam." Tanrıların en büyüğü olan Ahura Mazda, Daryuş'u kral yaptı, ona iyilik, iyi arabalar, atlar, insanlar bağışladı (Avesta. org. "Old Persian Texts". DSP, 1-3).

Ahura Mazda, Avesta'da ve Zerdüş'ti gelenekte en büyük Tanrı olarak betimlenir. İyilere mutluluk bahşeden tanrıdır (Polat, 2019, s. 59-64).

Yasna 45/6 "At fravaxşya vispanân maziştem... mazdao ahuro..." Herkesten en büyük olan Ahura Mazda'dan bahsetmek istiyorum (Azergoşasp 1384 HŞ, c. II/283-285; Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/52)

Her iki gelenekte de Ahura Mazda egemen ve en büyük Tanrı'dır.

Yazıtlarda Ahameniş şahları, Ahura Mazda tarafından kendilerine bahşedilen talihle tahta kavuşurlar (Avesta. org. "Old Persian Texts". AmH, Ash, DB-C.1, DB-C.2, DB-C.3, DB-C.4, DPd, DNa, DNb, DSA, Dsd, DSP, Dsi, Dsj, DSL, Dsm, Dsa, D2sb, A1Pa, A2Hc.).

AmH (7-8) "...vashnâ Auramazdâha adam xshâyathiya." Ahura Mazda'nın dileği, isteği nedeniyle ben kralım (Avesta. org. "Old Persian Texts". AmH, Ash, DB-C.1, DB-C.2, DB-C.3, DB-C.4, DPd, DNa, DNb, DSA, Dsd, DSP, Dsi, Dsj, DSL, Dsm, Dsa, D2sb, A1Pa, A2Hc.).

Ahamenişlerde tanrısal baht, kut, talih anlayışının baskın olduğu, şahların meşruiyetinin kaynağı olarak yorumlandığı görülmektedir. Benzer anlayış Avesta ve Zerdüşti gelenekte de bulunur; Ahura Mazda tarafından "Ferr-i Keyâni /şahlık talihinin" iyilere verildiği Avesta'da ve İran mitolojisinde yer alır. Kötülük yapandan bu talihin ayrıldığına, kuş gibi uçup gittiğine inanılır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/490; Polat, 2019, s. 141-142; Uşideri, 1394 HŞ, s. 369-370).

Zamyad Yeşt/9 "Ahura Mazda'nın yarattığı kudretli ferri keyaniyi överiz (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/486; Purdavud, 1347 HŞ, c. II/331)." Zamyad Yeşt/34 "O (Cemşid) yalan sözü diline doladığında ferri/talihi açıkça bir kuş biçiminde hızlıca ondan çıktı" (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/490; Purdavud, 1347 HŞ, c. II/336, 463).

Her iki gelenekte de Ahura Mazda baht, talih bağışlayan tanrıdır.

Yazıtlarda Ahameniş şahları, Ahura Mazda'dan kendileri, saltanatları, tahtları ve ülke için afet, kötülük ve tehlikelerden koruma ve yardım talebinde bulunurlar (Avesta. org. "Old Persian Texts". AmH, AsH, DPh, DNa, Dsf, Dsj, Dsk, Dsn, DSs, DH, Xpa, XPf, XPh, Xsc, A2Hc.).

AsH (12-14) "Auramazdâ pâtuv utâmai vitham utâ imâm dahyâum tya adam dârayâmiy hauv pâtuv." Ahura Mazda beni, evimi, topraklarımı, tahtımı, korusun (Avesta. org. "Old Persian Texts". AsH, 12-14).

Avesta'da ve Zerdüşti geleneğinde Ahura Mazda'nın koruyuculuğuna inanılır, ona sığınılır (Polat, 2019, s. 61-64).

Yasna 41/1 "Stuto garo vahmeng ahurai mazdai aşaiça vahiştai dademahiça çişmahiça açâ ayaedayamahi" Övgü, yakarış ve dualarımızı layık olan Ahura Mazda'ya ve Aşa'ya sunarız (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/209; Purdavud, 1347 HŞ, I, s. 126-127).

Her iki gelenekte de Ahura Mazda egemen, koruyucu ve yardım eden Tanrı'dır. Yazıtlarda betimlenen tanrı anlayışı, tanrının özellikleri, işlevi, konumu, önemi bakımından Zerdüştiliğin tanrı anlayışıyla örtüşmektedir.

Ahamenişlerin, Ahura Mazda'ya nasıl ibadet ettikleri, hangi duaları okuduklarına dair detaylı veri yazıtlarda yer almamaktadır.

4. Yazıtlarda Tanrısal Varlıklar

Ahameniş şahları, Ahura Mazda ve bagalardan/tanrısal varlıklardan, güçlerden kendilerini, egemenliklerini, tahtlarını ve yaptıkları eserleri koruması için yardım talebinde bulunurlar (Avesta. org. "Old Persian Texts". DB-C.4, DPe, Dse, DSt, XPb, XPc, XPd, XPg, XSc, XV, A1Pa, D2sa.).

XPb (27-30): "...Auramazdâ pâtuv hadâ bagaibish utâmai xshaçam utâ tyamaiy kartam." Ahura Mazda bagalarla beraber krallığımı ve inşa ettiğimi korusun (Avesta. org. "Old Persian Texts". XPb 27-30).

Avesta'da ve Zerdüşti gelenekte Ahura Mazda ve diğer tanrısal varlıklar, manevi güçler olan yazatalara/meleğimsilere dua edilir, yardım istenir (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/355; Polat, 2013, s. 62-63). Yazıtlarda tanrısal varlıklardan yardım talebi Avesta ve Zerdüşti gelenekteki tanrısal varlıklardan/meleğimsilerden yardım dileme, isteme anlayışıyla örtüşmektedir.

4.1. Anahita ve Mithra

Aryan tanrılarından olduğu varsayılan Anahita bolluk, bereket, suları koruma ve talih bahşetme gibi özelliklere sahiptir (Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/907; Yıldırım, 2008, s. 539-541). Mithra'nın ise antlaşmaları gözetleme, düzeni, toplumu koruma, kötülere cezalandırma, savaşma gibi özellikleri bulunmaktadır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/1057-1058; Uşideri, 1394 HŞ, s. 441). Mithra kültü, Anadolu, İran ve Hint geleneğinde de görülmektedir (Polat & Altunkanat, 2024, s. 362-368). Anahita ve Mithra'ya atfedilen özelliklerden dolayı yöneticiler onlardan yardım dilerler.

Bazı Ahameniş şahları tanrı Ahura Mazda, Anahita ve Mithra'dan lütuf gördüklerini belirtirler, kendilerini, tahtlarını ve ülkeyi, kötülük ve zarardan koruması için onlardan yardım talebinde bulunurlar (Avesta. org. "Old Persian Texts". A2Ha, A2Hb, A2Sa, A2Sd, A3Pa).

A2Sa (4-5) "A.M. Anahata utâ Mithra imam apadâna adam akunâm A.M. Anahata utâ Mithra mâm pâtuv hacâ vispâ gastâ upâ imam tya akunâm mâ vijânâtiy mâ vinâthayâtiy..." Ahura Mazda, Anahita ve Mithra'nın yardımlarıyla bu sarayı inşa ettim. Onlar beni kötülükten, inşa ettiğimi yıkım ve zarardan korusunlar (Avesta. org. "Old Persian Texts". A2Sa, 4-5.).

Benzer dilek ve temalar Zerdüşti gelenekte ve Avesta'nın özellikle Aban Yeşt, Mihr Yeşt, bölümlerinde yer alır. Anahita ve Mithra'ya övgüde bulunulur, yakarılır, yardım istenilir (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/353; Polat, 2013, s. 63-64).

Aban Yešt/108 "Kava Viştaspa, Frazdana suyunda/nehinde ona (Anahita'ya) yüz at, bin sığır, on bin koyun kurban etti." (Purdavud, 1347 HŞ, c. I/284-285; Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/317).

Mihr Yešt/4 "Aryanların ülkesini mutlu, huzurlu, müreffeh kılan geniş otlakların sahibi Mithra'yı dua ve sunuyla överiz." (Purdavud, 1347 HŞ, c. I/424-425; Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/354).

Her iki gelenekte de tanrısal varlıklardan yardım umulur, talepte bulunulur.

Anahita ve Mithra, Zerdüştilikte tanrı Ahura Mazda'nın ikinci derecedeki meleşimsi varlıkları olan yazata/ized konumundadırlar (Purdavud, 1347 HŞ, c. I/231-235, 424-427; Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/354; Güneş, 2019, s. 89-93, 106-110). Yazıtlarda tanrısal varlıklardan Anahita ve Mithra'dan yardım talebi Avesta ve Zerdüşti geleneğiyle örtüşmektedir.

Avesta'da, Anahita ve Mithra'yla ilgili ilahiler yer almakta, Zerdüştilikte bunlar adına dinî bayramlar kutlanmaktadır. Yazıtlarda ise ilahiler ve bayramlara dair bilgi bulunmamaktadır.

5. Yazıtlarda Geçen Dinî Kavramların İncelenmesi

Yazıtlarda geçen kavramların benzerleri Avesta'da ve Zerdüşti gelenekte de yer almaktadır. Bu kavramlardan bazıları aşağıda ele alınacaktır.

5.1. Baga/Bağa Kavramı

Pers yazıtlarında tanrı anlamına gelen "baga" sözcüğü genelde Tanrı Ahura Mazda, bir yerde Mithra için kullanılmıştır (Avesta. org. "Old Persian Texts". A3Pa 25). "Bagaha", "bagaish" biçimde çoğul kullanıldığı yerlerde ise kimin kastedildiği belirgin değildir. Yazıtlarda ismen geçen fakat konumları, işlevleri, rolleri belirtilmemiş, muğlak olan Anahita, Mithra ve bagalar ilk bakışta etkin tanrılar gibi anlaşılmaya müsaittir. Fakat yazıtlar bağlamına göre Ahura Mazda gibi baskın, belirgin, etkin konumları gözükmemektedir. Kanaatimizce Anahita, Mithra ve bagalar Ahura Mazda'nın işbirlikçileri, yardımcıları olan tanrısal varlıklar, manevi güçler olarak görünmekte. I. Kserkses/Xerxes'in (MÖ 486-465) "daivaları/yabancı tanrıları" reddetmesi, Ahura Mazda ve bagalardan yardım talebinde bulunması bunların Ahura Mazda'ya bağlı tanrısal güçler olduğu şeklinde anlaşılmasını muhtemel kılmaktadır.

Zerdüşti Avesta.org sitesinde yer alan G. Kent'in Old Persian Text çalışmasına dayanan metnin İngilizce çevirisinde "baga" sözcüğü "god/tanrı" manasında çevrilmiştir (Avesta. org. "Old Persian Texts" Xpb 27-30)

İranoloji ve Zerdüştilik uzmanlarından Mary Boyce, yazıtlardaki "bagaha/bagaibîş/bagalar" sözcüğünü Zerdüştilikteki yazatalar/izedler/meleşimsiler olarak yorumlamış (Boyce, 1393 HŞ, s. 155-156). P. Oktor Skjaervo, "baga" sözcüğünü tanrı manasında çevirmiş (Skjaervo, 2020, s. 105). Çengiz Movlayi "bag" ve tanrı manasını verip kimler olduğunu belirtmemiştir (Movlayi, 1387 HŞ, s. 206). Haşem Razi, tanrılar anlamında çevirmiştir (Razi, 1392 HŞ, s. 11, 233). Yazıtlarda geçen "baga" sözcüğüyle neyin, kimin kastedildiği uzmanların bakış açısına, yorumuna göre değişmektedir. Kanaatimizce meleşimsi tanrısal varlık olan yazata/ized kastedilmiştir.

5.2. Avesta'da Baga/Bağa

Avestacada "baga/bağa" sözcüğü efendi, tanrı, pay, talih, yazata/meleşimsi gibi anlamlara gelmektedir (Behrami, 1369 HŞ, c. II/1013). Pehlevice Zerdüşti eserlerde de "baga" kelimesi benzer anlamlar taşımaktadır. (Ferevaşi, 1390 HŞ, s. 84-85; Şehzadi, 1386 HŞ, s. 88-89).

Avesta'da, "baga" sözcüğü Ahura Mazda ve yazatalardan/meleşimsilerden Haoma, Mah, Mithra ve Vayu için sıfat olarak kullanılmıştır. (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/326). (Purdavud, 1387 HŞ, c. I/172). (Uşideri, 1394 HŞ, s. 166). Avesta'da "baga" sözcüğünün kullanımıyla ilgili birkaç örnek verelim;

Şu örneklerde "bag" sözcüğüyle Tanrı Ahura Mazda kastedilmektedir.

Yasna 10/10 "Aurvantem twa damizatem bağa tataşat hvapao."Seni cesur, hünerli бага yarattı, şekil verdi (Dustkhah, 1392 HŞ, c.I/146; Geldner, 1896, s. 31; Purdavud, 1387 HŞ, c. I/172).

Yasna 70/1 "Tem bağem tem ratum yazamaide yim ahurem mazdanm dazvaonghem rapentem tarşvaonghem vispa vohu..." O bagayı, önder, koruyucu, tüm iyiliklerin yaratıcısı olan Ahura Mazda'yı överiz, ona tapınırsınız (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/259; Geldner, 1896, s. 114; Purdavud, 1387 HŞ, c. II/108).

Şu örnekte yazata/meleşimsi kastedilmektedir.

Mihr Yešt/141 "...tançistim bağanam asti..." Bağaların/bağışlayıcıların en bilginisin (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/387; Purdavud, 1347 HŞ, c. I/500-501).

Burada "baga" sözcüğü çoğul olarak geçmekte. Yazıtlardaki "bagalar" ile benzer konumdadır. Bu ifadede kuvvetle muhtemel "bağan/bağalar" sözcüğü ile Zerdüşti gelenekteki yazatalar/meleğimsiler kastedilmektedir.

Şu örnekte kısmet, pay, nimet kastedilmektedir.

Ram Yeşt/1 "Yazai apemça bağemça." Suları ve bagayı överim, tapınırım (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/447; Purdavud, 1347, HŞ, c. II/145, 420). Burada muhtemelen kısmet, nimet kastedilmektedir.

Yazıtlarda Ahura Mazda'nın "bagaların en büyüğü" oluşunu bildiren "mathişta baganam" ifadesinin benzeri Avesta'da yer almaktadır.

DSp (1-3) "Auramazdâ vazraka hya mathishta bagânâm hauv Dârayavaum xshyam adâ haushaiy xshaçam frâbara tya naibam tya uratharam uvaspam umartiyam." Tanrıların en büyüğü olan Ahura Mazda, Daryuş'u kral yaptı, ona iyilik, iyi arabalar, atlar, insanlar bağışladı (Avesta. org. "Old Persian Texts". DSp, 1-3).

Yasna 16/1'de "Ahurem mazdanm aşavanem aşae ratum yazamaide huzaonghem maziştem yazatem yim seviştem fradet gaetem datarem vohum damananm." İyi şeyleri yaratan, doğruluğu koruyan, maddi âlemde bereketi artıran ve yazataların en büyüğünü olan Ahura Mazda'yı övüyoruz (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/165; Geldner, 1896, s. 40; Purdavud, 1387 HŞ, c. I/193).

Burada yazıttaki "mathişta baganam" ifadesi yerine benzer manaya gelen "maziştem yazatem" sözcüğü geçmektedir.

Avesta'da "yazata" kavramı Anahita ve Mithra için de kullanılmaktadır. Konusu sular ve Anahita olan Aban Yeşt'te birçok kez "tanm yazata" ibaresi yer almaktadır.

Aban Yeşt/104 "Tanm yazata..." O (Anahita) yazata için (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/316; Purdavud, 1347 HŞ, c. I/282-286).

Mihr Yeşt/6 "Tem emavantem yazatem surem damohu seviştem mitrem yazai zaotrabyo." En güçlü ve varlıklar/yaratılmışlar arasında en kuvvetli yazata olan Mithra'yı sunu ile över/tapınırım (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/354; Purdavud, 1347 HŞ, c. I/424-425).

Sadece kavramın sözcük anlamıyla yetinilir, metin bağlamı dikkate alınmazsa Anahita ve Mithra'yı bağımsız, egemen tanrılar olarak yorumlama yanlışına düşülebilir. Avesta'da ve Zerdüştilikte Ahura Mazda egemen, yaratıcı, yüce tanrıdır. Anahita, Mithra gibi tanrısal varlıklar olan "bagalar" ise Ahura Mazda'nın yarattığı ve onun emrinde olan, görevlendirilmiş yazata konumundadırlar.

Bazı araştırmacılar tarafından Anahita, Mithra ve bagalar'ın antik dönemde sahip oldukları tanrısal konumlarını kaybedip Avesta'da ikinci derecedeki yazatalar olarak yer aldığı biçiminde de yorumlanır (Polat, 2013, s. 62). Bu anlayışı teyit edecek yeteri veri mevcut değildir.

Pers yazıtları ve Avesta'da egemen, yaratıcı yüce Tanrı Ahura Mazda'ya bağlı olan ikincil derecedeki tanrısal varlıklar anlayışı "bagalar" bulunmaktadır. Her iki gelenek bu açıdan benzeşmektedir. Dolayısıyla yazıtlarda "bagaların" müstakil tanrılardan ziyade Avesta'da ve Zerdüşti gelenekte olduğu gibi Ahura Mazda'nın "yazataları" konumunda olmaları kuvvetle muhtemeldir.

5.3. Mag Kavramı

Yazıtlarda "magu" "magush" sözcüğü yer almaktadır (Avesta. org. "Old Persian Texts". DB-C.1/64, DB-C.4/7, DBb, 2). "Mag", "magu", "magush", Zerdüştilikte din adamına verilen "moğbed/movbed/moğ/muğ" adıyla benzerdir (Akyar, 2022, s. 33-45, 52; Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/1057; Uşideri, 1394 HŞ, s. 436-437).

DB-C.1, (63-64) "adam akunavam âyadanâ tyâ Gaumâta hya magush viyaka..." Gaumata'nın yıktırdığı ayadanayı/tapınağı yaptım (Avesta. org. "Old Persian Texts".DB-C.1, 63-64).

Büyük Darius'un (I. Dârayavaush/Daryuş MÖ 522-486) Ahameniş tahtını ele geçiren Gaumata/Magomata'ya karşı mücadele ettiğini, onun maglardan/din adamı sınıfından olduğunu, yıktırdığı "ayadana'yı/tapınağı" tekrar yaptırdığını belirtir (Duchesne-Guillemin, 1385 HŞ, s. 208-209). Bu olaydan sonra Magların toplum nezdindeki nüfuzunun kırıldığı ifade edilir (Memiş, 2018, s. 106-107).

Gaumata'nın yıktığı I. Daryuş'un ise yeniden yaptırdığı yapının ne olduğu yazıtlarda belli değildir. Bu durum o dönemde İranîler arasında din anlayışında farklılıkların, dinî mücadelenin, rekabetin olduğuna yorulabilir (Alıcı, 2012, s. 11).

5.4. Daiva, Daivdana Kavramı

Yazıtlarda "daiva/div" ve "daivadana/div tapınağı" sözcükleri yer almaktadır. Avesta, İran mitolojisi ve Zerdüştilikte de "daeva/div" kötü şeytanımsı varlık anlayışı bulunmaktadır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/988). (Uşideri, 1394 HŞ, s. 274; Yıldırım, 2008, s. 249-253).

XPh, (35-41) "...utâ atar aîtâ dahyâva âha yadâtya paruvam daivâ ayadiya pasâva vashnâ Auramazdahâ adam avam daivadânâ viyakanam utâ patiyazbayam daivâ mâ yadiyaisha yadâyâ paruvam daivâ ayadiya avadâ adam Auramazdâm ayadaiy artâcâ brazmaniya." Bu ülkelerde önceleri daevalara tapılan yeri Ahura Mazda'nın lutfuyla yıktım, daevalara ibadeti yasakladım. Ben, Ahura Mazda ve "arta"yı yücelttim, ibadet ettim (Avesta. org. "Old Persian Texts". XPh, 35-41).

Araştırmacılar Boyce, "daiva" sözcüğünü daevalar/yabancı tanrılar "daivadana" yı puthane manasında anlam vermiş. (Boyce, 1393 HŞ, s. 156). Skjaervo, "daiva" yı kötü tanrılar, "daivadana"yı yabancı tanrıların tapınağı manasında çevirmiş (Skjaervo, 2020, s. 125, 170). Movlayi, "daiva"yı div, "daivadana"yı divlerin tapınağı olarak yorumlamış. (Movlayi, 1387 HŞ, s. 182). Razi ise "daiva"yı div/şeytanımsı varlık "daevadana"yı put tapınağı olarak çevirmiştir (Razi, 1392 HŞ, s. 140). Yazıtlarda "daiva" ve "daivadana" sözcükleri yabancı tanrılar ve yabancı dinlerin tapınağı için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Zerdüştilikte daevalar, yazataların/meleğimsilerin karşıtı olan kötücül/şeytanımsı varlıklardır. Avesta'da İranî olmayan yabancı tanrılar ve kötücül varlıklar "daeva" olarak tanımlanır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/988; Uşideri, 1394 HŞ, s. 274).

Yasna 57/18 "Ho noit taršto franamaite tvaesat paro daevaeiby fra ahmat paro vispe daeva anuso taršta nemante taršta temangho dvarenti."O (Sroş) daevaların/divlerin tehlike ve korkusundan kaçmaz, çaresiz divlerin hepsi ondan korkup karanlığa kaçarlar (Geldner, 1896, s. 6; Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/224).

Aban Yeşt/68 "Tanm yazata camaspo yat spazem pairiavaenat durat ayantem rasmaoyo drvatanm daevayasnananm satem aspananm arşnanm hazangrem gavanm baevare anumayanam..." Camaspa uzaktan daevayasnacıların ordusunun savaş için geldiğini gördüğünde yüz at, bin sığır, on bin koyunu onun (Anahita) için kurban etti (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/309; Purdavud, 1347 HŞ, c. I/260-261).

Avesta'da daeva sözcüğüyle şeytanımsı, kötücül varlıkların, daevayasna/divlere tapanlar kavramıyla farklı dine mensup olanların kastedildiği anlaşılmaktadır. Yazıtlardaki "daiva" anlayışı Zerdüşti geleneğindeki yabancı tanrıları da betimleyen "daeva" kavramının içeriğiyle ile benzeşmektedir. Bazı araştırmacılar I. Kserkses/Xerxes'in Babil Marduk tapınağını yıktırıp, Babil baş tanrısı Marduk'un heykelini erittiği, yabancı dinleri yasakladığını belirtirler (Duchesne-Guillemin, 1385 HŞ, s. 210), (Narçin, 2019, s. 75-77). Tespitlerimize göre Eski Farsça yazıtlarda buna yorulabilecek ifadeler bulunmakta, fakat Marduk adı yer almamaktadır.

I. Kserkses Babil'de patlak veren isyanı bastırmıştır (Memiş, 2018, s. 51). Muhtemelen bu olay nedeniyle isyancılara karşı baskı yapılmıştır. Daha sonra farklı dinlere hoşgörü politikasına tekrar geri dönmüştür (Memiş, 2018, s. 103).

5.5. Arta, Drauga Kavramı

Yazıtlarda geçen "arta" "aršta" sözcüğü doğru, doğruluk, adalet, kanun, nizam, "drauga/ drauj" sözcüğü ise yalan, aldatma anlamına gelmektedir (Movlayi, 1387 HŞ, s. 141, 143, 188,190; Razi, 1392 HŞ, s. 124, 220). Yazıtlarda I. Daryuş'un "aršta" doğruluktan yana, "drauj" yalan karşıtı olduğu yer alır (Avesta. org. "Old Persian Texts". DB-C.4, 61-65; Boyce, 1393 HŞ, s. 155). Xerxes, "daivadana" denilen yabancı tapınakları yıktırıp Ahura Mazda ve "arta"yı yüceltip ibadet ettiğini belirtir (Avesta. org. "Old Persian Texts" XPh 35-41).

Arta sözcüğü Avesta'da "areta" biçiminde, doğruluk ve "aşa" manasında birkaç kez yer almaktadır (Azergoşasp 1384 HŞ, c. II/855, 874; Behrami, 1369 HŞ, c. I/117), Avestaca "aşa" sözcüğü doğruluk, dürüstlük, kanun, kutsallık, nizam gibi anlamlara gelmektedir (Behrami, 1369 HŞ, c. I/161-162; Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/919). İncelememize göre Avesta'da "aşa" sözcüğü "areta" sözcüğünden daha fazla ve genelde kavram olarak yer almaktadır.

Yasna 53/9 "Dujverenaiş vaesô rasti toi narepiş raciş aeşasa dejit areta..." Yanlış inanışa, kötü düşünceye sahip olanlar iyilerden/doğrulardan nefret ederler, küçümserler (Azergoşasp 1384 HŞ, c. II/851-855; Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/87).

Yazıtlarda "arta" "draug" doğruluk-yalan karşıtlığı yer almaktadır. Zerdüştilikte de "aşa" "draug" zıtlığı bulunmaktadır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/983-984; Sular, 2018, s. 114). Avesta'da da bu karşıtlık görülmektedir.

Yasna 45/7 "... ameretaiti aşauo urva aeşo utayuta ya neranş sadra dregvato..." Doğruların ruhu ölümsüz, mutlu, güçlü, yalancıların ruhu sürekli sıkıntıda olacaktır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/53; Geldner, 1896, s. 78-79).

Yazıtlarda değerli, doğru, mübarek kişi manasına gelen "artava" sözcüğü bulunur (Avesta. org. "Old Persian Texts". XPh 48; Movlayi, 1387 HŞ, s. 141; Razi, 1392 HŞ, s. 124, 202). Zerdüşti gelenekte de değerli, doğru kişilere "aşavan" denir (Uşideri, 1394 HŞ, s. 113). Avesta'da da bu sözcük yer almaktadır.

Yasna 71/16 "Yata vaşi aşaum iza angho aşava fraparayaonghe urvanem taro çinvato peretum vahištahe angheuş..." Eğer sen aşaya yolunda/doğrularından olursan ruhun Çinvat Köprüsünden geçerek en iyi yere/cennete ulaşır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/265; Geldner, 1896, s. 117).

Ferverdin Yeşt'te "aşavan" sözcüğü doğruları, iyileri betimlemede sıkça kullanılmıştır.

Ferverdin Yeşt/130 "Yimahe vivanghanahe aşao fravaşim yazamaide." Vivanghang'ın oğlu aşavan/doğru Yima'nın fravaşini överiz (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/309; Purdavud, 1347 HŞ, c. II/102, 393).

Ahameniş dinî geleneğindeki "arta" "artava" anlayışı, "draug" karşıtlığı ile Zerdüşti gelenekteki "aş" "aşavan" anlayışı, "draug" "dragvant" karşıtlığı, zıtlığı uyusmaktadır.

Ahameniş yazıtlarında doğruluğun ölçütünün ne olduğuna dair veri bulunmamaktadır. Zerdüştilikte ise doğruluk ve yanlışlığın ölçütü dinî metinlerdir.

5.6. Hauma/Haoma Kavramı

"Haoma/hom", antik İranlılarda ortak dinî içecektir. Zerdüşti gelenekte efor sağlayan, hastalığı uzaklaştıran, mestlik veren, dinî törenlerin temel kutsanmış içeceği. Ayrıca "haoma" bereket, sağlık bahşeden ized/yazata/meleğimsidir (Polat, 2013, s. 95-96; Uşideri, 1394 HŞ, s. 484-485). Avesta'da Yasna (9-11) bölümünde Haoma'nın özellikleri yer almaktadır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/1088).

Hom Yeşt/1 "Haomem zairim berezantem yazamaide. Haomem fraşmim fradat gaetem yazamaide. Haomem draoşem yazamaide." Sarı renkli ve yüce olan, içilmesi maddi âlemde bereket/şifa sağlayan, ölümü uzaklaştıran Haoma'yı överiz (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/505-506). (Purdavud, 1347 HŞ, c. II/353, 480-481).

Yazıtlarda Sakalar'ın bir kolunu betimlemek için bir yerde "haumavarga" tabiri geçmektedir.

DNa, (25) "...Sakâ haumavargâ..." Haoma içen veya Haoma'yı kutsayan Sakalar (Avesta. org. "Old Persian Texts". DNa, 25).

Yazıtta yer alan "haoma" sözcüğüyle neyin kastedildiği hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Movlayi, "haoma"yı övenler biçiminde çevirmiş (Movlayi, 1387 HŞ, s. 100, 239). Razi, bu sözcüğü "haoma" içkisi olarak yorumlamıştır (Razi, 1392 HŞ, s. 168-170). Yazıtlarda "haoma"nın konumu, ne olduğu belirgin olmamakla beraber Zerdüşti "haoma" geleneğini çağrıştırmaktadır.

5.7. Yad/Yaz Kavramı

Yazıtlarda ibadet etme, tapınma manasına gelen "yad" sözcüğü yer alır (Avesta. org. "Old Persian Texts". XPh, 35-41; Movlayi, 1387 HŞ, s. 219; Razi, 1392 HŞ, s. 237). Avesta'da "yaz" sözcüğü ibadet, övgü, tapınma, yakarış gibi anlamlara gelmektedir. Zerdüşti gelenekte dua, ibadet manasında kullanılan temel sözcüklerdendir (Behrami, 1369 HŞ, c. III/1156-1157; Polat, 2019, s. 146). Her iki gelenekte ibadete verilen ad benzeşmektedir.

Yasna 50/4 "At vao yazai..." Sizi övüyorum/niyazda bulunuyorum Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/72-73; Geldner, 1896, s. 86).

Ferverdin Yeşt/99 "Kavoış viştaspahe aşao fravaşim yazamaide." Aşavan/doğru olan Kava Viştaspa'nın fravaşisini överiz (Dustkhah, 1392 HŞ, c. I/309; Purdavud, 1347 HŞ, c. II/ 84, 383).

Yazıtlarda Ahameniş aylarından birinin adı "Bâgayâdi"dir. Movlayi'ye göre "baga"yı övme/tapınma manasına gelen bu ay Mithra'ya atfedilir (Avesta. org. "Old Persian Texts". DB, C.1, 55; Movlayi, 1387 HŞ, s. 207). Aylardan birinin adı da "âçiyâdiya" dır. Movlayi 'ye göre ateşi övme ayı anlamına gelmektedir (Avesta. org. "Old Persian Texts".DB, C.1, 89; Movlayi, 1387 HŞ, s. 132). Skjaervo, "Bâgayâdi"yi tanrıya kurban sunma, "âçiyâdiya"yı ateşe kurban sunma manasında çevirmiştir (Skjaervo, 2020,s. 93).

Avesta'da ve Zerdüşti gelenekte, ateşe sunu, aylara "yazata/meleğimsi" adı verme ve kurban geleneği bulunmaktadır. (Polat, 2013, s. 93-105, 106). Her iki gelenek, ayların tanrısal varlıklara adanması, ateşe sunu, kurban anlayışında benzeşmektedir.

5.8. Vishtâspa/Viştaspa Adı

Yazıtlarda I. Daryuş'un babasının adı Vishtâspa'dır (Avesta. org. "Old Persian Texts". DB1, 4, DBa, 3). Zerdüşti gelenekte Zerdüşti'yi koruyan, dinin gelişmesine zemin hazırlayan Keyânî sülalesinden olan şahın adı da Viştaspa'dır (Polat, 2019, s. 150). Bazı araştırmacılar tarafından aynı kişiler olduğu zannedilmiştir (Movlayi, 1387

HŞ, s. 231-232). Viştaspa adı İranî geleneğin devamı olan bir isim benzerliğidir. Bir ihtimal ise Zerdüştiliğe katkısından dolayı bu ad Ahamenişler tarafından da kullanılmıştır.

6. Yazıtlarda Dinî Anlayış

Yazıtlarda dönemin dinî anlayışını, inanışını yansıtan bazı öğeler yer almaktadır. Fakat Ahamenişlerin dua, ritüel ve gelenekleriyle ilgili detaylı veriler bulunmamaktadır.

6.1. Ahura Mazda'nın Yasası

Yazıtlarda kişinin, Ahura Mazda'nın emrine, fermanına, kanununa uyması, doğruluktan ayrılmaması, asi olmaması, koyduğu yasaya saygılı olması gerektiği ifade edilir (Avesta. org. "Old Persian Texts".XPh, 48-50; Dna, 56-60). Ahura Mazda'nın emrinin ve yasasının ne olduğu yazıtlarda belli değildir.

Avesta'da ve Zerdüşti gelenekte hukuk, kanun, yasa anlayışı bulunmaktadır. Dinî kurallar, yasalar Ahura Mazda'ya atfedilir. (Polat, 2013, s. 122).

Her iki gelenek Ahura Mazda'nın yasasının önemi, konumu açısından benzeşmektedir.

6.2. Mutluluk ve Kurtuluşa Erme

Yazıtlarda dünyevi ve uhrevî mutluluğa ulaşmanın Ahura Mazda ve "arta"ya uymakla mümkün olduğu belirtilir. Ahura Mazda'ya ibadet edenin, "arta"ya yasaya uyanın yaşam ve ölümden sonra mutluluğa ulaşacağı, yazıtları koruyan Ahura Mazda'nın ödüllendireceği, aksini yapanı ise cezalandıracağı yer almaktadır (Avesta. org. "Old Persian Texts". XPh, 46-56; DB-C.4/76-80; DB-C.5/18-20.) Yazıtlarda ibadet biçimi ve yasanın mahiyetiyle ilgili veriler bulunmamaktadır.

XPh, (53-56) "Auramazdâm yadataiy artâcâ brazmaniya hauv utâ jîva shiyâta bavatiy utâ marta artâvâ bavatiy thâtiy" Ahura Mazda'ya tapan/ibadet eden ve "arta"ya uyan yaşamda ve öldüğünde kutsal, mutlu olur. (Avesta. org. "Old Persian Texts". XPh, 53-56).

Bu ifadelerden Ahamenişlerde öbür dünya/ahiret, ölümsüzlük, tanrısal ödül ve ceza inancının bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunların detayıyla ilgili veriler bulunmamaktadır.

Avesta'da ve Zerdüşti gelenekte de öbür dünya, ruhun ölümsüzlüğü, ödül ve ceza anlayışı bulunmaktadır (Polat, 2013, s. 70-73). Her iki gelenek mutluluk ve kurtuluşa erme anlayışında uyumaktadır.

6.3. Yabancılar Bakış

Yazıtlarda Elamlıların, Ahura Mazda'ya ibadet etmedikleri, başka dine uydukları, inançsız olduğu yer almaktadır. Benzer ifadeler Sakalar için de kullanılmıştır. (Avesta. org. "Old Persian Texts". DB, C. 5, 15-16, 31-38).

DB, C. 5, (15-18) "...Ûvjyîâ arikâ âha utâshâm Auramazdâ naiy ayadiya Auramazdâm ayadaiy vashnâ Auramazdâha yathâ mâm kâma avathâdish akunavam" Elamlılar arika/inançsızlar Ahura Mazda'ya ibadet etmezler. Ben Ahura Mazda'ya ibadet ettim, onun lutfu ve arzumu onlara da yaptırdım. (Avesta. org. "Old Persian Texts". DB, C.5, 15-18)

Bu ifadeler Ahameniş şahırlarından bazılarının dinî gayelerinin olduğu veya inançlarını yaymaya çalıştıkları manasına yorumlanabilir. Fakat kuvvetle muhtemel Elamlılarla ve Sakalarla savaş halinde olmaları nedeniyle böyle ifadeler kullanılmıştır.

Zerdüşti geleneğinin koruyucu olan Sasanîler (MS 226-642) de yabancı din mensuplarına, farklı dinî anlayış sahiplerine zaman zaman katı davranmışlar (Polat, 2013, s. 12,14). Ahamenişlerde bazen siyasi nedenlerle bazı şahırlarda görülen farklı dinlere, yabancılar karşı katı tutumlar bir bakıma Sasanîler dönemi Zerdüşti anlayışıyla benzeşmektedir. Fakat Ahamenişler genelde farklı dinlere, kültürlere oldukça hoşgörülü davranmışlar.

7. Ahameniş Yapı ve Kabartmalarının İncelenmesi

Yazıtların bulunduğu alanlardaki kabartma ve şah mezarlarında, ateş, boğa, fereveher ve güneş sembolü bulunmaktadır (Saba, 2021, s. 46-50). İran ziyaretimiz esnasında Ahamenişlerin yönetim merkezi olan Şiraz/Persepolis'te ve Zerdüşti geleneğin önemli merkezi olan Yezd kentinde bu sembollerini yakından gözlemleme imkânı bulduk.

7.1. Ateş

Antik kültür ve medeniyetlerde ateş kültü bulunmaktadır. Ateş, İran dinî geleneği, edebiyat, kültür, sanat ve mimarisinin temel motiflerindendir (Kızıl, 2014, s. 117-118, 276-279; Yıldırım, 2008 s. 91-104). İran'la ilgili tarihî kaynaklarda ve sanat eserlerinde ateş motifi bolca görülmektedir.

İran ve Zerdüşti gelenekteki ateş kültü dini, kültürel ve yaşamsal açıdan daha baskın ve belirgindir. Eski İran dinî geleneğinde ve Zerdüştilikte kutsanmış ateş tanrısallı tezahürün sembolüdür. İbadetin, duaların ayrılmaz ögesidir, ibadethanenin merkezi unsurudur, kible işlevi görür, ateşin duaları göğe ulaştırdığına inanılır. Adına Ateş Niyayış/ateş duası ve ritüeller bulunmaktadır. Ateşin korunması, temiz tutulması dinen zorunludur (Polat, 2019, s. 64, 78-79, 96-99, 106; Uşideri, 1394 HŞ, s. 60).

Yazıtlarda ateşi övme ayı anlamına gelen "âçiyâdiya" adı geçmektedir (Avesta. org. "Old Persian Texts".DB, C.1, 89; Movlayi, 1387 HŞ, s. 132). Kabartmalarda ateş sembolü yer almaktadır. Bu durum Ahamenişlerde ateşin önemini göstermektedir.

Ahamenişlerde ateşle ilgili dua ve ritüellerin neler olduğuna dair veriler yazıtlarda bulunmamaktadır. Ateşin manevi konumu açısından Zerdüştilikle benzeşmektedir.

7.2. Güneş

Eski İran ve Zerdüşti geleneğinde temel dinî unsurlar arasında yer almaktadır. Öneminde dolayı Zerdüştilikte, yazata/meleğimsi konumundadır. Avesta'da adına Hurşid Niyayış/Güneş duası bulunmaktadır (Polat, 2013, s. 65; Uşideri, 1394 HŞ, s. 266). Güneş, İran dinî geleneğinde, edebiyat ve kültüründe temel motiflerdendir (Meçin, 2019, s. 208-210; Yıldırım, 2008 s. 392-393).

Kabartmalarda güneş sembolü yer almaktadır. Bu durum Ahamenişlerde güneşin önemini göstermektedir. Ahamenişlerde güneşle ilgili dua ve ritüellerin neler olduğuna dair veriler yazıtlarda bulunmamaktadır. Güneşin manevi konumu açısından Zerdüştilikle benzeşmektedir.

7.3. Fereveher

Uçan adam, insan başlı şahin, kanatlı disk figürü olan fereveher Zerdüştiliğin temel sembollerindendir (Polat, 2013 s. 84-85; Uşideri, 1394 HŞ, s. 376-377). Ahameniş kabartmalarında da bu figür görülmektedir. (Öztürk, 2018, s. 161-162). Benzerleri Mezopotamya geleneklerinde de bulunmaktadır (Oates, 2015, s. 38, 115). Kuvvetle muhtemel Ahamenişler buradan etkilenmiş, onlardan da Zerdüşti geleneğe geçmiştir. Ahamenişlerin devlet sembolü olarak bilinen fereveher Zerdüştilikte dinsel anlam taşımakta, yapılar, eserlerde hala kullanılmaktadır.

7.4. Boğa

Boğa figürü İran ve antik geleneklerde yer alan temel mitolojik ve sanatsal unsurlardan biridir. İran mitolojisi ve Zerdüşti geleneğinde Ahura Mazda tarafından yaratılan ilk hayvandır. Şeytanımsı varlık Angramainyu/Ehrimen tarafından öldürülen boğanın bedeninden/özünden, zamanla canlıların, (bitkilerin, hayvanların) meydana geldiğine inanılır (Dustkhah, 1392 HŞ, c. II/1040-1041; Polat, 2019 s. 81). Ahameniş yapı ve kabartmalarında boğa figürü yer almaktadır. (Öztürk, 2018, s. 151). Yazıtlarda bununla ilgili inanışların, anlayışların neler olduğuna dair veriler bulunmamaktadır. Boğa figürü Zerdüşti yapılar, eserlerde hala kullanılmaktadır.

7.5. Şah Mezarları/Kaya Mezarları

Ahameniş şahlarının mezarları antik geleneklerde görülen kaya mezarları tarzındadır (Sular, 2018, s. 235-236). Bu durum zahiren Zerdüşti geleneğe aykırı gibi görünmektedir. Zerdüştilikte cesetlerin toprakla temasını önlemek için sessizlik kuleleri olan "dahmeler" inşa edilmiştir (Polat, 2013 s. 130-131; Uşideri, 1394 HŞ, s. 275-276). Şah mezarları oyulmuş kayalık alan olup toprakla temas etmemektedir. Bu yönüyle Zerdüşti anlayışla örtüşmektedir.

Pers yazıtlarında Avesta kitabı ve Zerdüşti'nin adı yer almamaktadır. Benzer durum Zerdüşti olan Sasanîlerin dinî ve siyasi içerikli yazıtlarında da görülmektedir (Uryan, 1392 HŞ, s. 30, 153-154, 171).

Ahameniş yapı ve kabartmalarında yer alan figürler, semboller antik geleneklerde de görülen dinî, mitolojik, siyasi figürlere benzemektedir. Ateş, güneş, fereveher, boğa sembolleri Zerdüşti gelenekte de aynen benimsenmektedir. Bu durum Ahamenişlerin gelenekleriyle Zerdüştiliğin benzeştiğini göstermektedir.

8. SONUÇ

Eski uygarlıklar, dinler ve kutsal metinlerle ilgili bilimsel araştırmalar gelişerek devam etmektedir. Yeni veriler, bulgular ve gelişmeler araştırmacıları bu konulara yöneltmektedir. Yapılan çalışmalar sonucunda çeşitli yorumlara, özgün çıkarımlara ulaşılabilir. Bunlardan biri de antik İran tarihini, dinî geleneğini, edebiyatını ve medeniyetini içeren Ahameniş/Pers yazıtları ile Zerdüştiliğin kutsal metni olan Avesta kitabıdır.

Tarihî kaynaklarda Ahamenişlerin dinî geleneğini betimleyen çeşitli bilgiler, semboller yer almaktadır. Dinlerinin olası özgünlüğünü açıklayan, gösteren yeterli kanıtlar ise bulunmamaktadır. Ahamenişlerin dinî geleneğiyle ilgili betimlemeler Zerdüşti geleneğe benzemektedir. Genelde Ahamenişlerin/Perslerin dininin İran geleneği olan Mazdaperestlik veya Zerdüştilik olduğu belirtilir.

Ahamenişlerin din anlayışlarının Zerdüştilikle ilişkisinin anlaşılması için yazıtlarda yer alan Eski Farsça bazı sözcük ve kavramlar tarafımızca Avestaca muadilleri ile karşılaştırılıp incelenmiştir.

Tespitlerimize göre Ahameniş/Pers Yazıtlarında "Auramazda", "Anahata", "Mithra" adı, "arta", "baga", "daiva", "draug", "hauma", "magush" "yad" kavramları yer almaktadır. Ahameniş yapı ve kabartmalarında "ateş", "boğa" "fereveher", "güneş", sembolleri bulunmaktadır. Bu isim, kavram ve semboller eski İran kültüründe, Avesta'da ve Zerdüşti gelenekte de yer almaktadır. Yazıtlar ve kabartmalardaki dinî tema, figür, kavram, sözcük ve semboller işlev açısından Zerdüştiliğe benzemektedir.

Hakkında temel kaynaklara sahip olduğumuz Zerdüştiliğin, eski İran dinî geleneğinin Zerdüşt tarafından reforme edilmesiyle doğduğu bilim çevrelerince kabul edilmektedir. Dolayısıyla Ahamenişlerin dinî geleneğiyle Zerdüştilik eski İran geleneğinin mirasını taşımaları, oradan beslenmeleri nedeniyle aralarında ortak dinî anlayış ve kavramların bulunması gayet doğaldır.

Avesta kitabının derlenme sürecinin uzunluğu, coğrafi alanın genişliği nedeniyle İranî dillerden dinsel bazı sözcüklerin metne yansıma ihtimali bulunmaktadır. Ayrıca İran'daki dinî geleneklerin de Avesta'ya yansısı, zamanla Zerdüştilik içinde yer almış olması mümkündür.

Yazıtlardan anlaşıldığı gibi Ahamenişlerin dinî geleneğiyle Zerdüştilik birbirine oldukça benzemektedir.

KAYNAKÇA

- Aiskhülos. (2015). Persler. Çev. (Y. Gurur Sev) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Akyar, N. (2022). İslam Öncesi İran Dinlerinde Din Adamı ve Ruhbanlık. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Alıcı, M. (2012). Kadim İran'da Din. İstanbul: Ayışığı kitapları.
- Azergoşasp, F. (1384 HŞ). Gatha. Tahran: İntişârât-ı Fereveher, 3. baskı.
- Bahar, M. (1388 HŞ). Edyan-ı Asyayı. Tahran: Neşr-i- Çeşme, 8. baskı.
- Behrami, E. (1369 HŞ). Ferheng-i Vajehayi Avesta. ed. Feridun Cüneydi. Tahran: Bunyad-ı Nişabur, Neşr-i Belh.
- Beyani, Ş. (1390 HŞ). Tarih-i İran-ı Bastan 2. Tahran: Sazman-ı Mutalea vu Tedvin-i Kutub-ı Ulum-ı İnsani Dânişgâhha, 7. baskı.
- Boyce, M. (1393 HŞ). Menabi-i Mektub-ı Din-i Zerdüşti. Çev. Şima Cafari-Dehaghi. Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-Meârif-i Bozorg-i İslami, 2. baskı.
- Duchesne-Guillemain, J. (1385 HŞ). Din-i İran-ı Bastan. Çev. Rüya Müneccem, Tahran: Neşr-i- İlm, 2. baskı.
- Duchesne-Guillemain, J. & Sakibfer. M. (1393 HŞ). Din-i Hahamenşiyân. Tahran: Neşr-i- Şuraferin.
- Dustkhah, C. (1392 HŞ). Avesta. Tahran: İntişârât-ı Morvarid, 17. baskı.
- Ferevaşi, B. (1390 HŞ). Ferheng-i Zeban-ı Pehlevi. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehran, 6. baskı.
- Geldner, K. F. (1896) Avesta: The Sacred Books of Parsis. Stuttgart.
- Güneş, A. (2019). Zerdüştilikte Melek İnancı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Gürkan, S. L. (2008). Yahudilik. Ankara: İsam Yayınları, 2. baskı.
- Herodotos. (2019). Tarih. Çev. Muntekim Ökmen. İstanbul: İş Bankası Yayınları XV. baskı.
- Kızıl, H. (2014). Mecusilikte Ateş Sembolü. Diyarbakır: A Grafik.
- Ksenophon. (2019). Anabasis. Çev. Ari Çokona. İstanbul: İş Bankası Yayınları IV. baskı.
- Meçin, M. M. (2019). Zerdüştiliğin Temel Öğretileri. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Memiş, E. (2018). Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Movlayi, Ç. (1387 HŞ). Râhnâme-yi Zeban-ı Farisiyi Bastan. Tahran: Neşr-i Mehrnameg, 2. baskı.
- Muslu, G. Z. (2019). Ahameniş Yazıtları ve Persler. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Narçin, D. (2019). Akhaimenid Dönemi Siyasi Tarihinin Kallias Barışı'na Kadar Değerlendirilmesi: M.Ö. 550-449. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Oates, J. (2015). Babil. Çev. Fatma Çizmeli Akderin. Ankara: Arkadaş Yayınevi 2. baskı.
- Öztürk, O. (2018). Pers Mimarisinde Apadanalar: Ortaya Çıkışı ve Gelişimi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Platon. (2010). Alkibiades I-II. Çev. Furkan Akderin, Ankara: Say Yayınları.
- Polat, M. (2013). Günümüz İran Zerdüştiliği Üzerine Bir Araştırma. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Polat, M. (2019). Zerdüş'tün Gatha'sı Üzerine Bir Araştırma. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Polat, M.-Altunkanat, S. (2024). dinî Metin ve Geleneklerde Mitra Kültü ve Mitraizm Üzerine Bir İnceleme. IJSS, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, V. 8, I. 33, (361-384).
<https://doi.org/10.52096/usbd.8.33.23>
- Purdavud, İ. (1347 HŞ). Yeştha. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehran, 3. baskı.
- Purdavud, İ. (1387 HŞ). Yasna. Tahran: İntişârât-ı Esatir, 2. baskı.
- Razi, H. (1392 HŞ). Amuzeş-i Hatt-ı Mihıyî Farisiyi Bastan. Tahran: İntişârât-ı Behcet, 3. baskı.
- Saba, M. (2021). Zerdüş Dini'nin Anadolu Yayılımı: Oluz Höyük Geç Demir Çağı Bulguları Işığında. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Sular, M. E. (2018). Günümüzde İran Zerdüştileri. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Şehzadi, R. (1386 HŞ). Vajename-yi Pazend. Tahran: İntişârât-ı Fereveher.
- Uryan, S. (1392 HŞ). Râhnâme-yi Ketibehayi İraniye Miyane, Pehlevi-Parti. Tahran: İntişârât-ı İlmi.
- Uşideri, C. (1394 HŞ). Dânişnâme-yi Mazdayasna. Tahran: Neşr-i Merkez, 6. baskı.
- Yıldırım, N. (2008). Fars Mitolojisi Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yıldırım, N. (2012). İran Mitolojisi. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Zeahner, R. C. (1387 HŞ). Tulu'u Gurubu Zerdüştigeri. Çev. Timur Kadiri. Tahran: İntişârât-ı Mehtap.
- Avesta. org. "oldtext" (Erişim Tarihi: 08/12/2024)
<https://www.avesta.org/op/op.htm>
- Skjaervo, P. O. (2023). PDF: An Introduction to Old Persian. Copyright © 2020 by Prods Oktor Skjærvø. (Erişim Tarihi: 08/12/2024)
https://www.academia.edu/72410563/Old_Persian_Primer

ÇALIŞMANIN ETİK İZNİ

Yapılan bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

1.yazarın araştırmaya katkı oranı %100’dür.

Yazar 1: Araştırmanın tamamını gerçekleştirmiştir.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.